

ΛΥΣΙΑΣ, ΕΝ ΒΟΥΛΗ ΜΑΝΤΙΘΕΩ ΔΟΚΙΜΑΖΟΜΕΝΩ
ΑΠΟΛΟΓΙΑ (16): Η ΗΘΟΠΟΙΙΑ ΕΝΟΣ ΑΘΗΝΑΙΟΥ
ΜΕ ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΕΣ ΣΥΜΠΛΑΘΕΙΕΣ

Η αναγνώριση της ρητορικής τέχνης του Λυσία, ήδη από την αρχαιότητα¹, βασίζεται κυρίως σε δύο αρετές: στο λιτό, γεμάτο χάρη ύφος και στη σκιαγράφηση των ομιλητών, την περίφημη *ήθοποιία*². Η *ήθοποιία* έχει κατεξοχήν ρητορικούς σκοπούς. Δεν είναι η γλώσσα που αλλάζει. Είναι το γενικότερο πνεύμα του λόγου, το ύφος, το οποίο απεικονίζει την προσωπικότητα του ομιλητή κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ακόμη και αρνητικά στοιχεία να μην τον κάνουν αντιπαθητικό· δηλαδή ο Λυσίας προσαρμόζει τέλεια τους λόγους του στον χαρακτήρα των προσώπων που τους εκφωνούν³. Ο κριτικός της αρχαιότητας Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς αδυνατεί να βρει έστω και ένα πρόσωπο στον Λυσία που να μην έχει χαρακτήρα και ζωντάνια: οὐδὲν εὐρεῖν δύναμαι παρὰ τῷ ῥήτορι τούτῳ πρόσωπον οὔτε ἀνηθοποίητον οὔτε ἄψυχον (Λυσ. 8 Us.-R.).

Στο επίκεντρο της παρούσας μελέτης βρίσκεται ο Ὑπὲρ Μαντιθέου λόγος του Λυσία, ο οποίος αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ρητορικής *ήθοποιίας*⁴. Η υπόθεση του λόγου είναι η ακόλουθη: Ο Μαντίθεος

1. Βλ. Διον. Αλικ., *Λυσίας* 7-8, 11 κ.ε. (Us.-R.).

2. Για την *ήθοποιία* βλ. κυρίως W. L. Devries, *Ethopoia. A Rhetorical Study of the Types of Character in the Orations of Lysias*, Baltimore 1892· I. Bruns, *Das literarische Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert vor Christi Geburt*, Berlin 1896 (= Darmstadt 1961), σσ. 440 κ.ε.· W. Motschmann, *Die Charaktere bei Lysias*, München 1905· W. M. Sattler, «Conceptions of Ethos in ancient Rhetoric», *Speech Monographs* 14 (1947) 55-65· G. A. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton 1963, σσ. 135-136· S. Usher, «Individual Characterisation in Lysias», *Eranos* 63 (1965) 99-119 (σε γερμ. μτφρ. στο: A. Anastasiou και D. Irmer (επιμ.), *Kleine Attische Redner*, Darmstadt 1977, σσ. 218-241)· H.-M. Hagen, *Ethopoia: Zur Geschichte eines rhetorischen Begriffes* (διδ. διατρ.), Erlangen 1966, ιδ. σσ. 5-11· K. J. Dover, *Lysias and the Corpus Lysiacum*, Berkeley - Los Angeles 1968, σσ. 76 κ.ε.· C. Carey, *Lysias. Selected Speeches*, Cambridge 1989, σσ. 10-11· του ίδιου, «Rhetorical Means of Persuasion», στο: I. Worthington (επιμ.), *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, London - New York 1994, σσ. 26-45· E. Hall, «Lawcourt Dramas: The Power of Performance in Greek Forensic Oratory», *BICS* 40 (1995) 49-50.

3. Όσο και αν δεν πρόκειται για αυστηρά εξατομικευμένους χαρακτήρες, είναι υπερβολική η άποψη ότι στη διαγραφή του *ήθους* δεν λαμβάνεται υπόψη ο πραγματικός χαρακτήρας του ομιλητή. Διαφωτιστική για το θέμα είναι η μελέτη του Usher, *Individual Characterisation*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 99 κ.ε.

4. Πρβ. C. D. Adams, *Lysias, Selected Speeches. Edited with Introduction, Notes and Ap-*

είναι ένας Αθηναίος πολίτης που κληρώθηκε πιθανότατα ως υποψήφιος βουλευτής στη βουλή των πεντακοσίων. Αρμοδιότητα της απερχόμενης βουλής ήταν να διεξαγάγει και τη δοκιμασία, να κρίνει τους νέους υποψηφίους⁵. Απαραίτητες προϋποθέσεις για την κατάληψη του αξιώματος αποτελούσαν, μεταξύ των άλλων, ο έντιμος βίος και το δημοκρατικό ήθος. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας κάποιοι υπέβαλαν προφανώς ένσταση για τον Μαντίθεο, ότι υπηρέτησε ως ιππεύς επί των Τριάκοντα. Κι αυτό γιατί το όνομά του είχε αναγραφεί σε έναν κατάλογο (σανίδιον, § 6) που είχε συνταχθεί για όσους υπηρέτησαν ως ιππείς εκείνη την περίοδο. Αυτοί οι ιππείς είχαν ολιγαρχικές πεποιθήσεις και υποστήριζαν τους Τριάκοντα στον αγώνα τους εναντίον των δημοκρατικών. Η κατηγορία ήταν, κατά συνέπεια, βαριά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Μαντίθεος έλαβε τη δυνατότητα να απολογηθεί σε κάποια άλλη συνεδρίαση και κατέφυγε στον Λυσία, ο οποίος και συνέταξε τον λόγο που μας έχει παραδοθεί.

Το ερώτημα που γεννάται είναι το αν στην περίπτωση του Μαντίθεου πρόκειται πράγματι για έναν ολιγαρχικό. Από το σύνολο του λόγου συνάγεται ότι δεν πρόκειται για έναν ενεργό ολιγαρχικό ο οποίος στράφηκε εναντίον της δημοκρατίας, αλλά παρέχονται ενδείξεις για ολιγαρχικές συμπάθειες, οι οποίες στηρίζονται – πέρα από τη συγκεκριμένη κατηγορία – στην ιδιόρρυθμη εξωτερική εμφάνισή του με τη μακριά κόμη (εἴ τις κομᾶ, § 18)⁶, τη συμμετοχή του στους ιππείς (κατελεγμένος ἰππεύειν, §

pendices, Oklahoma 1970 (= New York 1905), σ. 140: «No speech of Lysias offered a better opportunity for his peculiar skill in fitting the speech to the man». Παρόμοια F. Blass, *Die attische Beredsamkeit*, I, Leipzig ²1887, σ. 520. Για τον λόγο βλ. επίσης R. Rauchenstein, «Zur Rede XVI des Lysias», *Philologus* 13 (1858) 213-217· του ίδιου, *Ausgewählte Reden des Lysias*, Berlin 1963 (ανατ. της 12ης έκδ. 1917), σσ. 80-91· H. Frohberger, *Lysias. Ausgewählte Reden. Für den Schulgebrauch erklärt*, III, Leipzig 1871, σσ. 1-27· L. Gernet και M. Bizos, *Lysias, Discours. Texte établi et traduit*, II, Paris 1926, σσ. 3-13· M. Weissenberger, *Die Dokimasiereden des Lysias (or. 16, 25, 26, 31)*, Frankfurt - Main 1987, σσ. 24-83· S. Usher, *Greek Oratory. Tradition and Originality*, Oxford 1999, σσ. 93-94· G. A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής, αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής*, Αθήνα 2000, σσ. 108-109 (= *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton 1994). Πρβ., τέλος, την πρόσφατη μελέτη του Κ. Αποστολάκη, «Λυσίου, Υπέρ Μαντίθεου: η στρατηγική της ηθοποιίας», *Φιλολογος* 103 (2001) 75-93.

5. Πρβ. Αριστ., *Ἀθηναίων πολιτεία* 45,3: δοκιμάζει δὲ καὶ τοὺς βουλευτὰς τοὺς τὸν ὕστερον ἐνιαυτὸν βουλευέσοντας. Ο Αριστοτέλης μας παρέχει και πληροφορίες για τις ερωτήσεις που δεχόταν ο υποψήφιος κατά τη δοκιμασία (Αθ. Πολ. 55,3-4). Βλ. J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn 1985, σσ. 178-181· M. B. Σακελλαρίου, *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο 1999, σσ. 190-191.

6. Η μακριά κόμη ήταν χαρακτηριστικό των Λακεδαιμονίων· βλ. Αριστ., *Ῥητορική* 1367α 30-31: ἐν Λακεδαιμόνι κομᾶν καλόν· ἐλευθέρου γὰρ σημείον. Αποτέλεσε στοιχείο μίμησης από τους Αθηναίους λακωνίζοντας και συχνά σατιρίστηκε στην κωμωδία, όπως Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 14-15: ὁ δὲ κόμην ἔχων / ἰππάζεται τε καὶ ξυνωρικεύεται· πρβ. Ἰππῆς 580: μὴ φθονεῖθ' ἡμῖν κομῶσιν. Το ρήμα κομάω και το ὄν. κομήτης εκπέμπουν στη

13)⁷, την αριστοκρατική του καταγωγή (τῶν προγόνων ἐνθυμούμενος, § 20), την εν γένει φήμη του και τη φιλόδοξη πολιτική συμπεριφορά (φιλοτιμότερον τοῦ δέοντος, § 20). Την ἔλλειψη απτών αποδείξεων εκμεταλλεύεται, αναμφίβολα, ο Λυσίας τόσο στην επιχειρηματολογία όσο και στη σκιαγράφηση του χαρακτήρα του ομιλητή· παρουσιάζει μόνο τα σημεία που είναι απολύτως αναγκαία να αναφερθούν και με τρόπο ώστε ο ομιλητής του να γίνεται συμπαθής σε δημοκράτες βουλευτές. Το πώς επιτυγχάνεται αυτή η προσέγγιση θα αναλύσουμε στη συνέχεια της μελέτης.

I

Το προοίμιο του λόγου (§ 1-3) διέπεται από τη συστηματική προσπάθεια του Λυσία να εμφανίσει τον Μαντίθεο ως ενάρετο και δημοκρατικό πολίτη. Ιδιαίτερα καθοριστική είναι η πρόθεση, που καταλαμβάνει το τελευταίο τμήμα του προοιμίου (§ 3):

ἀξιῶ δέ, ὦ βουλή, ἐὰν μὲν τοῦτο μόνον ὑμῖν ἐπιδείξω, ὡς εὔνους εἰμι τοῖς καθεστηκόσι πράγμασι καὶ ὡς ἠνάγκασμαι τῶν αὐτῶν κινδύνων μετέχειν ὑμῖν, μηδὲν πῶ μοι πλέον εἶναι· ἐὰν δὲ φαίνωμαι (καὶ) περὶ τὰ ἄλλα μετρίως βεβιωκῶς καὶ πολὺ παρὰ τὴν δόξαν καὶ [παρὰ] τοὺς λόγους τοὺς τῶν ἐχθρῶν, δέομαι ὑμῶν ἐμὲ μὲν δοκιμάζειν, τούτους δὲ ἡγεῖσθαι χεῖρους εἶναι· πρῶτον δὲ ἀποδείξω ὡς οὐχ ἵππευον οὐδ' ἐπεδήμουν ἐπὶ τῶν τριάκοντα, οὐδὲ μετέσχον τῆς τότε πολιτείας.

Τρία μέρη απαρτίζουν το χωρίο: τα δύο πρώτα περιέχουν υποθετικούς συλλογισμούς που δεν ἔχουν ἄμεση σχέση με την ιππική υπηρεσία του Μαντίθεου, προσδίδουν, ὅμως, ευρύτητα στον γενικό συλλογισμό και περιθωριοποιούν τη βασική κατηγορία, η οποία διατυπώνεται λιτά στο τρίτο μέρος, στο τέλος της πρόθεσης.

Στο πρώτο μέρος ο ομιλητής πιστοποιεῖ την προσήλωσή του στην

λαϊκή γλώσσα συχνά ολιγαρχικούς συνειρμούς και είναι δηλωτικά αριστοκρατών, ὡπως Ηρόδ. 5,71· Αριστοφ. Λυσιστρ. 561, Σφήκες 463-67. Βλ. Rauchenstein, *Ausgewählte Reden*, ὁ.π. (σημ. 4), σ. 90· Adams, *Lysias*, ὁ.π. (σημ. 4), σ. 157 και κυρίως W. Donlan, *The Aristocratic Ideal in Ancient Greece. Attitudes of Superiority from Homer to the End of the Fifth Century B.C.*, Lawrence - Kansas 1980, σσ. 160-162 (ανατ. στο: W. Donlan, *The Aristocratic Ideal and Selected Papers*, Illinois 1999).

7. Τη σχέση ανάμεσα στους ἱππείς και την ολιγαρχία διαπιστώνει και ο Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1289b 36-38: διόπερ ἐπὶ τῶν ἀρχαίων χρόνων ὄσαις πόλεσιν ἐν τοῖς ἵπποις ἢ δύνამεις ἦν, ὀλιγαρχία παρὰ τούτοις ἦσαν. Πρβ. Frohberger, *Lysias*, ὁ.π. (σημ. 4), σ. 1. Στην εκστρατεία του Σπαρτιάτη Θίμβρωνα το 399 π.Χ. οι Αθηναῖοι ἔστειλαν 300 ἱππείς, ἀπὸ ἐκείνους που εἶχαν υπηρετήσει ἐπὶ τῶν Τριάκοντα, με την ἐλπίδα ὅτι θα σκοτώνονταν (Ξενοφών, Ἑλλην. 3,1,4): οἱ δ' ἔπεμψαν τῶν ἐπὶ τῶν τριάκοντα ἵππευσάντων, νομίζοντες κέρδος τῷ δήμῳ, εἰ ἀποδημοῖεν καὶ ἐναπόλοιτο.

πόλη και τη δημοκρατία. Η φράση *εὔνοιας τοῖς καθεστηκόσι πράγμασι*⁸ δεσπόζει στην αρχή της παραγράφου. Τα *καθεστηκότα* πράγματα δηλώνουν τη δημοκρατία, ενώ *εὔνοια* και *κακόνιοια* ανήκουν στο κεντρικό πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής. Ο ολιγαρχικός συντάκτης της *Ἀθηναίων Πολιτείας* του Ψευδ.-Ξενοφώντα συνδέει διαμαρτυρόμενος την *εὔνοια* με την αμάθεια και πονηρία των δημοκρατικών, ενώ την *κακόνιοια* με την αρετή και σοφία των χρηστών ολιγαρχικών⁹. Η σημασία της ολοένα και συχνότερης εμφάνισης της *εὔνοιας* συνίσταται στην προβολή της πατριωτικής διάθεσης ενός πολίτη σε μια εποχή, όπου η ατομική προσωπικότητα προβάλλει εντονότερα στο προσκήνιο και η κοινωνική προσφορά δεν είναι αυτονόητη¹⁰. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να ερμηνεύσουμε και το ρήμα *ἠνάγκασμαι* που ακολουθεί. Πρόκειται για την εσωτερική ανάγκη του Μαντίθεου, από το παρελθόν μέχρι το παρόν, για συμμετοχή στους κινδύνους της πόλης που ξεπηδά από το αίσθημα του καθήκοντος. Αυτή είναι και η μόνη ορθή εξήγηση της χρήσης του ρήματος στο απόσπασμα· άλλες ερμηνείες που έχουν προταθεί λειτουργούν ουσιαστικά εναντίον της επιχειρηματολογίας του Μαντίθεου¹¹.

Ο Μαντίθεος έχει στόχο τον εντυπωσιασμό του ακροατηρίου· είναι αξιοσημείωτο ότι αναφέρει παρατακτικά τόσο την *εὔνοια* προς τον δήμο όσο και τους κινδύνους υπέρ της πόλης. Αυτό είναι σκόπιμο, γιατί προκαλείται η ψευδαίσθηση ότι διακρίνονται δύο διαφορετικά πράγματα. Όπως συμπεραίνεται, όμως, από το σύνολο του λόγου, οι κίνδυνοι δεν αποτελούν ένα επιπρόσθετο στοιχείο, αλλά συγκεκριμενοποιούν τον χώρο στον οποίο θα αποδειχθεί η ευνοϊκή διάθεση του Μαντίθεου προς την πόλη (βλ. κυρίως § 12-17). Στο προοίμιο, ωστόσο, παρατίθεται ως ένα στοιχείο ανάμεσα σε πολλά άλλα, το οποίο από μόνο του δεν στοι-

8. Ο δημοκρατικός τόνος της φράσης διακρίνεται από την κοφτή και καταφατική διατύπωση· είναι χαρακτηριστική η αρνητική διατύπωση της ίδιας θέσης από τον φιλοολιγαρχικό ομιλητή του Δήμου κατάλυσεως άπολογία 7: *οὐδέν μιν προσῆκον κακόνιον εἶναι τῷ πλήθει τῷ ὑμετέρῳ*.

9. 1,7: *οἱ δὲ γινώσκουσιν ὅτι ἡ τούτου ἀμαθία καὶ πονηρία καὶ εὔνοια μᾶλλον λυσιτελεῖ ἢ ἡ τοῦ χρηστοῦ ἀρετὴ καὶ σοφία καὶ κακόνιοια*. Πρβ. W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971, σσ. 103-104.

10. Αυτό εξηγεί και την εμφάνιση προσδιορισμών, όπως *φιλόδημος*, *μισόδημος*, *φιλόπολις* και *μισόπολις* σε κείμενα της περιόδου, εξέλιξη που ορθά ερμηνεύει ο Connor, *The New Politicians*, ό.π. (σημ. 9), σ. 105: «What is common to all these developments is an ostensible transfer of primary loyalties from individuals, relatives, or friends, to the city or its citizenship».

11. Λόγω του παρακειμένου *ἠνάγκασμαι* έχει υποστηριχθεί ότι το ρήμα αναφέρεται στο παρελθόν και τη δυσμενή θέση του Μαντίθεου την εποχή των Τριάκοντα ή αντίθετα στο παρόν και στους κινδύνους μιας μελλοντικής ολιγαρχίας. Βλ. διεξοδικά Weissenberger, *Dokimasiereden*, ό.π. (σημ. 4), σ. 28 σημ. 80.

χειοθετεί καν, σύμφωνα με τον Μαντίθεο, ισχυρό επιχείρημα για την απαλλαγή από την κατηγορία.

Η εστίαση στον εντυπωσιασμό των βουλευτών αποτυπώνεται και στο δεύτερο τμήμα της πρόθεσης, το οποίο είναι πιο περίπλοκο συγκριτικά με το πρώτο. Ο Μαντίθεος προσθέτει ως αποδεικτικό στοιχείο τον συνολικό τρόπο ζωής του, ο οποίος καλείται να παίξει τον πρωτεύοντα ρόλο στην κρίση των βουλευτών. Η κεντρική φράση είναι το *περι τὰ ἄλλα μετριῶς βεβιωκώς*, ο ιδιωτικός και δημόσιος βίος του ομιλητή. Η έκφραση προέρχεται από την «καρδιά» της αρχαιοελληνικής ηθικής σκέψης¹² και έχει σαφείς πολιτικές προεκτάσεις· παραπέμπει σε μια συνετή συμπεριφορά αποφυγής των ακροτήτων, άρα είναι έκφραση μετριοπάθειας και δημοκρατικής συμπεριφοράς αντίθετης προς την αλαζονεία και ύβρη που επέδειξαν οι Τριάκοντα και οι οπαδοί τους¹³. Επιτυγχάνεται, κατ' αρχάς, η διεύρυνση του πεδίου, στο οποίο πιστοποιούνται τα δημοκρατικά φρονήματα του Μαντίθεου. Όχι μόνο η ευνοϊκή διάθεση προς τη δημοκρατία και οι κίνδυνοι αλλά το σύνολο του ιδιωτικού και δημόσιου βίου του επιβεβαιώνουν τη διαρκή προσήλωση στην πόλη. Ο Μαντίθεος ενσαρκώνει, εδώ, το ιδανικό της *καλοκαγαθίας*.

Η σκόπιμη από τεχνικής πλευράς διεύρυνση παρέχει τη δυνατότητα στον ομιλητή να παρεμβάλλει και τις πρώτες ενστάσεις: τη *δόξα* και τούς *λόγους τῶν ἐχθρῶν*. Το κείμενο αφήνει να εννοηθεί ότι πέρα από την κατηγορία της ιππικής υπηρεσίας επί των Τριάκοντα υπήρχαν αμφισβητήσεις για την εν γένει συμπεριφορά του Μαντίθεου. Από τις δύο φράσεις η δεύτερη, *οἱ λόγοι τῶν ἐχθρῶν*, είναι η πιο σαφής ως προς την ερμηνεία της· ο Μαντίθεος υποβαθμίζει τη σημασία της τονίζοντας ότι πρόκειται για λόγια των εχθρών, άρα μπορούν κάλλιστα να ερμηνευθούν ως απλή συκοφαντία. Πιο προβληματική είναι, αντίθετα, η *δόξα*: η λέξη είναι δυνατόν να συνδεθεί είτε με το *τῶν ἐχθρῶν*, έχοντας την υποκειμενική σημασία του όρου, της γνώμης δηλ. των εχθρών, είτε να εκληφθεί απόλυτα με τη σημασία της αντικειμενικής *δόξας*, της φήμης¹⁴. Στη

12. Adams, Lysias, ό.π. (σημ. 4), σ. 143.

13. Βλ. Δημοσθ. 18,321: *δύο δ', ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὸν φύσει μέτριον πόλιτην ἔχειν δεῖ [...]* ἐν μὲν ταῖς ἐξουσίαις τὴν τοῦ γενναίου καὶ τοῦ πρωτείου τῇ πόλει προαίρεσιν διαφυλάττειν, ἐν παντὶ δὲ καιρῷ καὶ πράξει τὴν εὖνοιαν. Πρβ. Αισχ. 3,168. Στη δημοκρατική μετριοπάθεια αντιτίθεται η ύβρις των Τριάκοντα· βλ. Λυσ. 12,21-22· Ισοκρ. 4,110-114· 8,108· Ν. R. E. Fisher, *Hybris. A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster 1992, σσ. 121-130, ιδ. 127 κ.ε.

14. Για την έννοια *δόξα* και τη διττή της ερμηνεία βλ. κυρίως Α. Dihle, «Semantische und syntaktische Probleme der Sprache Solons», *Acta Classica* 31 (1988) 27-36, ιδ. 34 κ.ε. και Ε. Alexiou, *Ruhm und Ehre. Studien zu Begriffen, Werten und Motivierungen bei Isokrates*, Heidelberg 1995, σσ. 24-26.

δεύτερη περίπτωση η κατηγορία δεν περιορίζεται σε ένα μέρος του κοινωνικού συνόλου που εχθρεύεται τον Μαντίθεο, αλλά επεκτείνεται στη συνολική εικόνα του στους συμπολίτες του. Ο Λυσίας αφήνει ανοικτά και τα δύο ενδεχόμενα, και αυτό σκόπιμα, γιατί, αν και από το σύνολο του λόγου υποδηλώνεται μια γενικότερη αρνητική φήμη του Μαντίθεου¹⁵, η σύνδεση με το τῶν ἐχθρῶν παραμένει ανοικτή ως υπόθεση, να αποδειχθεί δηλαδή τελικά όχι αντικειμενική, αλλά υποκειμενική και, κατά συνέπεια, εσφαλμένη εκτίμηση ενός τμήματος του συνόλου.

Συνοψίζοντας τα του προομίου οριοθετούμε τον κεντρικό άξονα, γύρω από τον οποίο διαγράφεται το ἦθος του ομιλητή: ο Μαντίθεος όχι μόνο δεν αντιτίθεται στο δημοκρατικό πολίτευμα αλλά λειτούργησε προς όφελος της δημοκρατίας. Οι βασικές έννοιες που προβάλλει ο ομιλητής είναι το εὐνους τοῖς καθεστηκόσι πράγμασι και το μετρίως βεβιωκώς. Κύριος σκοπός του είναι να εντυπωσιάσει τους ακροατές διογκώνοντας τις ενδείξεις δημοκρατικών φρονημάτων ώστε να κερδίσει την εύνοιά τους. Το προοίμιο αποτελεί τον κατάλληλο χώρο εδραίωσης του ἦθους και ο Λυσίας επενδύει τα μέγιστα στην προσπάθειά του να σκιαγραφήσει τον Μαντίθεο ως έναν πολίτη οργανικά συνδεδεμένο με την πόλη και τη δημοκρατία¹⁶. Οι όποιες αρνητικές ενδείξεις δεν αποκρύπτονται, αλλά εγκλωβίζονται στη συσσώρευση αναφορών υπέρ του πατριωτικού φρονήματος του Μαντίθεου· εμφανίζονται, κατά συνέπεια, ως δευτερεύοντα στοιχεία, τέτοια που, στην ουσία, να μην αντιστρατεύονται τα πρώτα.

II

Αυτό που με πλήρη βεβαιότητα ανασκευής αναφέρεται τρίτο στην πρόθεση, η κατηγορία της ιππικής υπηρεσίας του Μαντίθεου επί των Τριάκοντα, αποτελεί τώρα το σημείο εκκίνησης και καταλαμβάνει, συγκριτικά με τον υπόλοιπο λόγο, τη μικρότερη έκταση (§ 4-8). Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο Λυσίας σπεύδει να ολοκληρώσει το τμήμα αυτό της απολογίας που δημιουργεί και τις περισσότερες δυσκολίες.

Στην τεχνική της ἠθοποιίας εντάσσεται η συνεχής προσπάθεια του Μαντίθεου να διανθίζει τον λόγο με σχόλια που εναρμονίζουν τις ενέργειές του με τη δημοκρατική Αθήνα, ακόμα και αν αυτές είναι άσχετες με

15. Πρβ. § 2: *καὶ εἴ τις πρὸς με τυγχάνει ἀηδῶς [ἢ κακῶς] διακείμενος· § 19: οὐκ ἄξιον ἀπ' ὄψεως, ὧ βουλή, οὔτε φιλεῖν οὔτε μισεῖν οὐδένα.*

16. Για την κατηγοριοποίηση του ομιλητή σε έναν αποδεκτό από το ακροατήριο «τύπο», βλ. τις διαφωτιστικές απόψεις του D. A. Russell, «Ethos in Oratory and Rhetoric», στο: Chr. Pelling (επιμ.), *Characterization and Individuality in Greek Literature*, Oxford 1990, σσ. 197-212, ιδ. 198-203.

το σημείο αναφοράς τους. Η τεχνική αυτή αξιοποιείται στην αρχή της § 4: Ἡμᾶς γὰρ ὁ πατήρ πρὸ τῆς ἐν Ἑλλησπόντῳ συμφορᾶς ὡς Σάτυρον τὸν ἐν τῷ Πόντῳ διαιτησομένους ἐξέπεμψε, καὶ οὔτε τῶν τειχῶν καθαιρουμένων (ἐπεδημοῦμεν) οὔτε μεθισταμένης τῆς πολιτείας, ἀλλ' ἤλλομεν πρὶν τοὺς ἀπὸ Φυλῆς εἰς τὸν Πειραιᾶ κατελθεῖν πρότερον πένθ' ἡμέραις. Οι παραπάνω ισχυρισμοί, όπως ορθά επισημαίνει ο M. Weissenberger¹⁷, επιδιώκουν ένα σαφές ψυχολογικό αποτέλεσμα. Η ήττα στον πελοποννησιακό πόλεμο, το γκρέμισμα των τειχῶν και η μεταβολή του πολιτεύματος δεν εντάσσονται στη λογική επιχειρηματολογία ανασκευής της κατηγορίας. Απευθύνονται, εντούτοις, ευθέως στην ψυχή ενός δημοκράτη πολίτη που αισθάνεται αποτροπιασμό και μόνο στο ἄκουσμά τους¹⁸.

Αυτό το ψυχολογικό αποτέλεσμα αξιοποιείται και στη συνέχεια (§ 5): καίτοι οὔτε ἡμᾶς εἰκὸς ἦν εἰς τοιοῦτον καιρὸν ἀφιγμένους ἐπιθυμεῖν μετέχειν τῶν ἀλλοτρίων κινδύνων, οὔτ' ἐκεῖνοι φαίνονται τοιαύτην γνώμην ἔχοντες ὥστε καὶ τοῖς ἀποδημοῦσι καὶ τοῖς μηδὲν ἐξαμαρτάνουσι μεταδιδόναι τῆς πολιτείας. Στόχος του ρήτορα είναι να υποβάλει την εντύπωση ότι υφίστανται δύο ευδιάκριτοι πόλοι αναφοράς: αφενός μεν οι προσωπικές επιθυμίες του Μαντίθεου, αφετέρου δε η γνώμη και συμπεριφορά των ολιγαρχικών. Και οι δύο πόλοι αντιτίθενται τεχνηέντως, αν και οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα: οὔτε ο Μαντίθεος επιθυμούσε την ανάμειξη σε ενέργειες των ολιγαρχικών οὔτε οι ολιγαρχικοί θεώρησαν σκόπιμο να του προσφέρουν μια τέτοια δυνατότητα. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο Μαντίθεος δεν τονίζει μόνο τη μη ενεργό ανάμειξη του στην ολιγαρχία, που μπορεί εκ των πραγμάτων να ήταν δύσκολη, αλλά και την ἔλλειψη εσωτερικής βούλησης για κάτι ξένο προς αυτόν (ἐπιθυμεῖν μετέχειν τῶν ἀλλοτρίων κινδύνων). Το χαρακτηριστικό για το ἦθος του Μαντίθεου στοιχείο αντιστοιχεί πλήρως σε έναν λόγο, ο οποίος στηρίζει σημαντικά την προβολή της προσωπικότητας του ομιλητή στις προσωπικές του κρίσεις¹⁹.

17. Weissenberger, *Die Dokimasiereden*, ὁ.π. (σημ. 4), σ. 39.

18. Φυσικά, δεν υπάρχει αιτιώδης σχέση ανάμεσα στην απουσία του Μαντίθεου και αυτά τα γεγονότα. «Εγώ δεν ήμουν εδώ, άρα δεν έχω να κάνω τίποτα με την ολιγαρχία». Αυτό δεν αποδεικνύεται. Αντίθετα ο χρόνος επιστροφής του δημιουργεί προβληματισμούς. Ο Μαντίθεος οδηγήθηκε μακριά από την πατρίδα του σε καιρό δημοκρατίας και επέστρεψε, όταν υπήρχε ολιγαρχία, αφού η κατάληψη του Πειραιά από τους δημοκρατικούς λίγες ημέρες αργότερα ήταν τυχαίο, όχι προβλέψιμο γεγονός. Εδώ ισχύει η επισήμανση του D. Lateiner, «An Analysis of Lysias' Political Defense Speeches», *RSA* 11 (1981) 150: «If a client of Lysias does not claim demonstrable lack of oligarchic sympathy, he probably was well disposed to the short-lived experiments».

19. Πρβ. Usher, «Individual Characterization», ὁ.π. (σημ. 2), 108: «His is the richest of Lysias's speech in explicit characterisation, i.e. characterisation by means of the speaker's own statements about himself».

Σε ποιον χώρο τοποθετείται ο Μαντίθεος; Ανήκει στους *ἀποδημοῦντας καὶ μηδὲν ἐξαμαρτάνοντας* (§ 5). Φυσικά, δεν είναι δυνατόν να υποστηρίξει ότι αυτή η στάση μαρτυρεί ιδιαίτερη μέριμνα για τον δήμο²⁰, γιατί τότε θα έδινε την εντύπωση ενός ανεπιληκρινούς ατόμου. Ωστόσο δεν έβλαψε, και η δήλωση απουσίας είναι ό,τι πιο ειλικρινές μπορεί να επικαλεσθεί ο Μαντίθεος. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από την § 8, η οποία κινείται αποκλειστικά στον χώρο του *ἤθους* του ομιλητή. Ο Μαντίθεος λαμβάνει υπόψη ακόμα και την υποθετική περίπτωση να ευσταθεί η κατηγορία: *ἔτι δέ, ὦ βουλή, εἴπερ ἵππευσα, οὐκ ἂν ἦ ἔξαρκος ὡς δεινόν τι πεποιηκώς, ἀλλ' ἠξίου, ἀποδείξας ὡς οὐδείς ὑπ' ἐμοῦ τῶν πολιτῶν κακῶς πέπονθε, δοκιμάζεσθαι*. Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του, η ιππική υπηρεσία από μόνη της δεν θα ήταν αρκετή για την καταδίκη· θα απαιτούνταν η εξέταση της δράσης του απέναντι στους συμπολίτες. Στην § 5 συγκατέλεξε τον εαυτό του στους *μηδὲν ἐξαμαρτάνοντας*, εδώ αναφέρει ότι *οὐδείς ὑπ' ἐμοῦ τῶν πολιτῶν κακῶς πέπονθε*. Οι ισχυρισμοί του Μαντίθεου επιτείνουν την εντύπωση προσεκτικής αμυντικής στάσης και επιχειρούν τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από την ουδέτερη αντικειμενική στην υποκειμενική και ηθική σφαίρα. Εντούτοις, δεν ριψοκινδυνεύει ο ομιλητής την παραδοχή της συμμετοχής του στους ιππείς, κάτι που φαίνεται ότι ήταν ένα ισχυρότατο επιχείρημα εναντίον του²¹. Μια τέτοια στάση θα πρόδιδε υπερβολική αυτοπεποίθηση, αντίθετη προς το μέτρο και τη σωφροσύνη που επικαλείται για τον βίο του. Η μετάθεση, ωστόσο, του κέντρου βάρους προς το *ενάρετο ἤθος* είναι σε θέση να αποδυναμώσει την κατηγορία. Το επιχείρημα καλλιεργεί το έδαφος για την έκθεση του συνολικού βίου, και μοιάζει περισσότερο με ευχή παρά γεγονός, ότι δηλαδή κάποιιοι, παρά τη συμμετοχή τους στους ιππείς επί των Τριάκοντα, μπορούσαν να εκλεγούν βουλευτές λόγω του εν γένει *ἤθους* τους.

III

Στην έκθεση του συνολικού βίου του Μαντίθεου είναι αφιερωμένες οι § 10-17. Όπως διαπιστώθηκε στην ανάλυση του προοιμίου, ο ομιλητής

20. Αρκεί να επισημανθεί ότι στον συγγενή θεματικά λόγο *Κατὰ Φίλωνος* (§ 7 κ.ε.) η κατηγορία στηρίζεται αποκλειστικά στην ουδετερότητα που κράτησε ο Φίλων με την αποδημία του κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης των δημοκρατικών με τους ολιγαρχικούς, στοιχείο αντίθετο προς τη συμπεριφορά ενός δημοκράτη πολίτη. Πρβ. Frohberger, *Lysias*, ό.π. (σημ. 4), σσ. 58-59.

21. Στον *Κατὰ Εὐάνδρου* § 10 αντιδιαστέλλεται κατηγορηματικά το βουλευτικό αξίωμα με την ιππική υπηρεσία επί των Τριάκοντα: *εἰ μὲν βουλευσῶν νυνὶ ἐδοκιμάζετο καὶ ὡς ἵππευκός αὐτοῦ ἐπὶ τῶν τριάκοντα τούνομα ἐν ταῖς σανίσιν ἐνεγέγραπτο, καὶ ἄνευ κατηγοροῦ ἂν αὐτὸν ἀπεδοκιμάζετο*.

συμπυκνώνει στη φράση *περὶ τὰ ἄλλα μετρίως βεβιωκώς* (§ 3) την πρόθεσή του να αποδείξει ότι η ζωή του χαρακτηριζόταν από μετριοπάθεια και αποφυγή των ακροτήτων. Η φράση επαναλαμβάνεται στην § 11 με τον όρο *ἐπιείκεια*. Η επιείκεια του Μαντίθεου εκδηλώνεται στους δύο αλληλένδετους για τον αρχαίο πολίτη χώρους: της ακέραιας ιδιωτικής και δημόσιας ζωής. Ο Μαντίθεος δεν κατασπατάλησε την πατρική περιουσία, φρόντισε για την αποκατάσταση των αδελφών του, δεν δημιούργησε προστριβές και παράπονα. Αντίστοιχη συμπεριφορά επέδειξε και στη δημόσια ζωή: εγκράτεια απέναντι στις απολαύσεις και ηδονές, αποφυγή ανάμειξης σε δικαστικές διαμάχες. Η έκπληξη, ωστόσο, σε σχέση με την ενθουσιώδη επαγγελία του Μαντίθεου στο προοίμιο, συνίσταται στη συρρικνωμένη έκθεση του εν γένει βίου του στις § 10-12. Από το τέλος της § 12 κ.ε. το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στους πολεμικούς κινδύνους υπέρ της πόλης· αυτό το τμήμα έχει τώρα τη μεγαλύτερη ανάπτυξη (§ 12-17). Απομένει να εξετάσουμε τους λόγους που υποδεικνύουν αυτή τη στάση.

Για να αντιληφθούμε καλύτερα τις δυσκολίες που καλείται να αντιμετωπίσει ο Λυσίας στην υπεράσπιση του Μαντίθεου, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την αντιφατικότητα της αθηναϊκής κοινωνίας σε πολλές εκφάνσεις της, ιδίως σε θέματα αξιολόγησης πολιτικής συμπεριφοράς²². Τα θέματα αυτά οξύνθηκαν σημαντικά μετά την ήττα στον πελοποννησιακό πόλεμο και τη δικτατορία των Τριάκοντα. Ο φιλόδικος και πολυπράγμων Αθηναίος, που ήταν αναμειγμένος σε πολιτικές έριδες, δικαστικές διαμάχες ή ακόμα και συκοφαντούσε, γινόταν αντιπαθητικός σε αντίθεση με τον μετριοπαθή πολίτη που απέιχε τέτοιων ενεργειών. Ο D. Lateiner υποστηρίζει ότι ο έπαινος του συνετού Αθηναίου, ο οποίος ασχολείται με τις προσωπικές του υποθέσεις και μόνο, είναι σχεδόν ένας κοινός τόπος σε κείμενα της εποχής²³.

Αυτή είναι, όμως, μόνο η μια πλευρά. Γιατί ο έπαινος ενός πολίτη για τη μη συμμετοχή του σε πολιτικές έριδες ή δικαστικές διαμάχες συνδυάζοταν συχνά με την εικόνα περιφρόνησης του δήμου και με υποψίες για τα πολιτικά του φρονήματα, κινδύνευε δηλαδή να κατηγορηθεί για ολι-

22. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σχέση του αθηναϊκού δήμου με τον Αλκιβιάδη, την οποία εύστοχα συμπυκνώνει ο Αριστοφάνης στη φράση (*Βάτραχοι* 1425): *ποθεὶ μὲν, ἐχθαίρει δέ, βούλεται δ' ἔχειν*. Ο ευμετάβολος και γεμάτος υποψίες αθηναϊκός δήμος απέναντι στη χαρισματική αλλά γεμάτη παρόμοιες αντιφάσεις ηγετική προσωπικότητα. Πρβ. J. de Romilly, *Αλκιβιάδης ή οι κίνδυνοι της φιλοδοξίας*, Αθήνα 1995, σσ. 218-220 (= *Alcibiade ou les dangers de l'ambition*, Paris 1995).

23. D. Lateiner, «The Man who Does not Meddle in Politics: A Topos in Lysias», *The Classical World* 74 (1982) 1-12. Πρβ. τις πιο μετριοπαθείς θέσεις της H. North, *Sophrosyne. Self-Knowledge and Self-Restraint in Greek Literature*, Ithaca - New York 1966, σσ. 135-137.

γαρχικές πεποιθήσεις. Αντίθετα, οι αδυναμίες ενός φιλόδικου Αθηναίου και οι διαβολές των συκοφαντών γίνονταν μεν μισητές, συγχρόνως ήταν λιγότερο ύποπτες πολιτικά, φάνταζαν περισσότερο «δημοκρατικές». Ο συκοφάντης στον Πλούτο του Αριστοφάνη (850-958) διατρανώνει την πεποίθησή του ότι λειτουργεί υπέρ του κράτους, ταυτίζεται με την πολυπραγμοσύνη και αυτοχαρακτηρίζεται ως *χρηστός καὶ φιλόπολις* (900)²⁴. Ο μετριοπαθής Ισοκράτης παραπονείται επανειλημμένα στους λόγους του για τη συμπεριφορά των Αθηναίων απέναντι στους ευγενείς αλλά και για τη σημαίνουσα θέση των συκοφαντών²⁵. Στον *Περὶ εἰρήνης* 123-131 στρέφεται εναντίον των ρητόρων, οι οποίοι κολακεύουν το πλήθος, αποκομίζουν προσωπικά οφέλη και εξαρτούν τη ζωή τους από τις δικαστικές διαμάχες και τις συκοφαντίες²⁶. Στην § 133 καυτηριάζει τη συνήθεια των Αθηναίων να θεωρούν τους συκοφάντες δημοκρατικούς και τους καλούς καγαθούς ολιγαρχικούς, ενώ στον *Περὶ ἀντιδόσεως* 318 κατακρίνει την καχυποψία των Αθηναίων απέναντι στους επιφανείς κοινωνικά και ικανούς για ευεργεσίες πολίτες, η οποία συνοδεύεται από κατηγορίες για *ὀλιγαρχία* και *λακωνισμό*²⁷. Παρόμοιοι είναι και οι ισχυρισμοί του ομιλητή στον λόγο του Λυσία *Δήμου καταλύσεως ἀπολογία* 25-35, ο οποίος εκθέτει οργισμένος τα προσωπικά οφέλη των συκοφαντών στην περίοδο της δημοκρατίας· με τη στάση τους οδήγησαν δύο φορές στην εγκαθίδρυση της ολιγαρχίας²⁸.

Σύμφωνα με τα παραπάνω τόσο ο ιδιωτικός²⁹, κυρίως, όμως, ο δη-

24. Παρόμοια στ. 907: *τῶν τῆς πόλεως εἰμ' ἐπιμελητῆς πραγμάτων*. Βλ. τη χαρακτηριστική θέση του E. Lévy, *Athènes devant la défaite de 404: histoire d'une crise idéologique*, Paris 1976, σσ. 233-238, ιδ. 237: «à la limite, le choix est non plus entre s'intéresser à la vie publique ou se montrer inutile à la cité mais entre rester "tranquille" ou agir en sycophante». Πρβ. V. Ehrenberg, *Aristophanes und das Volk von Athen. Eine Soziologie der altattischen Komödie*, Zürich - Stuttgart 1968, σσ. 350-353· A. M. Bowie, *Aristophanes. Myth, Ritual and Comedy*, Cambridge 1993, σσ. 277-278.

25. Για τη θέση των αριστοκρατών και τις εντάσεις στην αθηναϊκή δημοκρατία βλ. J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, Princeton 1989, σσ. 248-292· του ίδιου, *Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule*, Princeton 1998, σσ. 248-289.

26. § 129: *γένος οὐδέν ἐστι κακονούστερον τῷ πλήθει πονηρῶν ρητόρων καὶ δημογῶν*.

27. Πρβ. 8,122-123· 15,150-153, 164, 230, 286, 309.

28. Βλ. 25,27: *πᾶσι γὰρ ἤδη φανερόν ἐστιν ὅτι διὰ τοὺς μὲν ἀδίκως πολιτευομένους ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ δημοκρατία γίγνεται, διὰ δὲ τοὺς ἐν τῇ δημοκρατίᾳ συκοφαντοῦντας ὀλιγαρχία δις κατέστη. ὥστε οὐκ ἄξιον τούτοις πολλάκις χρῆσθαι συμβούλοις, οἷς οὐδὲ ἄπαξ ἐλυσιτέλησε πιθομένοις*. Πρβ. T. M. Murphy, «Lysias 25 and the Intractable Democratic Abuses», *AJPh* 113 (1992) 543-558, ιδ. 554 κ.ε.

29. Ο Μαντίθεος είναι εξαιρετικά σύντομος στην έκθεση του ιδιωτικού του βίου. Επιχειρεῖ αφενός μεν να δώσει όσο γίνεται λιγότερες λεπτομέρειες για τις οικονομικές συμφορές του πατέρα του, στον οποίο ούτως ή άλλως αναφέρεται ελάχιστα στον λόγο, αφετέρου δε

μόσιος βίος του Μαντίθεου εγκυμονεί κινδύνους ως προς την ερμηνεία του. Το ολοκληρωμένο ιδανικό του αθηναίου πολίτη, την άριστη διοίκηση των προσωπικών αλλά και των δημοσίων υποθέσεων, την οποία επαγγέλλεται ο Πρωταγόρας στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα³⁰, πληροί μόνο εν μέρει ο Μαντίθεος: στις § 10-12 απουσιάζει κάθε αναφορά σε ανάμειξη του Μαντίθεου στα κοινά, στις πολιτικές υποθέσεις. Σε συνδυασμό με αυτήν την απουσία, η εγκράτεια απέναντι σε απολαύσεις και η αποχή από δικαστικές διαμάχες λειτουργούν εν μέρει μόνο ευνοϊκά για τον Μαντίθεο. Υποδηλώνουν μεν έναν συνετό και μετριοπαθή πολίτη, ταυτόχρονα όμως μπορούν να εκληφθούν ως έκφραση αδιάφορης προς τα κοινά ἀπραγμοσύνης³¹, ως μια τυπική συμπεριφορά ενός αριστοκράτη φιλοολιγαρχικού, ο οποίος αποστρέφεται τις δημόσιες υποθέσεις, επιδεικνύει δηλαδή αντιδημοκρατική συμπεριφορά. Από τη στιγμή που ο δημόσιος ρόλος του Μαντίθεου, όπως εκτίθεται στις § 10-12, δεν περιλαμβάνει άλλη σημαντική παρουσία στα κοινά – πιθανώς λόγω φιλοολιγαρχικών διαθέσεων –, η εκτενέστερη έκθεση αυτών των θεμάτων είναι δυνατόν να επέφερε τα αντίθετα αποτελέσματα· αυτό δικαιολογεί και τη σύνομη ανάπτυξή τους.

Στο παραπάνω συμπέρασμα πρέπει να προστεθεί και μια δεύτερη επισήμανση: η ιδιαίτερη προσοχή του Λυσία στη χρήση και επιλογή εννοιών. Ο Μαντίθεος χαρακτήρισε το σύνολο του βίου του με τον όρο *ἐπιείκεια*. Η εμφάνιση της έννοιας στην § 11 παραπέμπει στη θεωρία της ρητορικής. Σε ένα κεντρικό χωρίο για τον ρόλο του ἥθους στην αρχαία ρητορική, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι το ἥθος τοῦ λέγοντος, ως ένα από τα τρία είδη εντέχνων πίστεων, συνδέεται άμεσα με την επίδραση που ασκεί ένας ἐπιεικῆς³² στο ακροατήριό του (Ῥητορική 1356a 2-13):

να παραλληλίσει αυτές τις συμφορές με τις τύχες της πόλης. Είναι πιθανόν ότι ο πατέρας του δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στους δημοκρατικούς, ενώ και ο ίδιος αντιμετώπιζε κατηγορίες για τη διαχείριση της περιουσίας. Πρβ. Frohberger, *Lysias*, ό.π. (σημ. 4), σ. 4 σημ. 33· Weissenberger, *Die Dokimasiereden*, ό.π. (σημ. 4), σ. 52.

30. 318e-319a: τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν. Πρβ. A. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Oxford 1960, σσ. 227-228· του ίδιου, *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*, London 1972, σ. 111.

31. Για ἀπραγμοσύνη-πολυπραγμοσύνη και τις κοινωνικές τους προεκτάσεις βλ. κυρίως V. Ehrenberg, «Polypragmosyne. A Study in Greek Politics», *JHS* 67 (1947) 466-501· A. W. H. Adkins, «Polypragmosyne and “Minding One’s Own Business”». A Study in Greek Social and Political Values», *Classical Philology* 71 (1976) 301-327· J. W. Allison, «Thucydides and Polypragmosyne», *AJAH* 4 (1979) 10-22· L. B. Carter, *The Quiet Athenian*, Oxford 1986, σσ. 26-51· P. Demont, *La cité grecque archaïque et classique et l’idéal de tranquillité*, Paris 1990, σσ. 181-261.

32. Βλ. την ανάλυση του D. A. Russell, «Ethos in Oratory», ό.π. (σημ. 16) 197-212, ιδ. 202 κ.ε.

διὰ μὲν οὖν τοῦ ἤθους, ὅταν οὕτω λεχθῆ ὁ λόγος ὥστε ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα· τοῖς γὰρ ἐπεικίεσι πιστεύομεν μᾶλλον καὶ θάττον, περὶ πάντων μὲν ἀπλῶς, ἐν οἷς δὲ τὸ ἀκριβὲς μὴ ἔστιν ἀλλὰ τὸ ἀμφιδοξεῖν, καὶ παντελῶς. Κατὰ τον Αριστοτέλη το ἦθος αποτελεί και το σημαντικότερο μέσο επίτευξης της πειθούς (κυριωτάτην ἔχει πίστιν τὸ ἦθος)³³.

Η βασική αυτή ρητορική αρχή βρίσκει εφαρμογή στη διαγραφή του ἤθους του Μαντίθεου. Ο Λυσίας επικεντρώνει την απολογητική του στρατηγική στην ἐπεικίεια του Μαντίθεου, όχι στην πρόκληση πάθους³⁴, που δεν εναρμονίζεται με τον χαρακτήρα που προβάλλει ο πελάτης του³⁵. Έχει απόλυτη επίγνωση της συναισθηματικής φόρτισης ορισμένων λέξεων, τις οποίες ο Μαντίθεος αποφεύγει συστηματικά: δεν απαντούν για παράδειγμα ούτε μία φορά στο σύνολο του λόγου οι έννοιες συκοφάντης, ὀλιγαρχία, ὀλιγαρχικός. Η σύντομη έκθεση του βίου του στις § 10-12 εκφράζει, κατά συνέπεια, τις αρχές ενός μετριοπαθούς πολίτη, ενώ θέτει στο περιθώριο προσωπικές και πολιτικές έριδες, οι οποίες θα έφερναν στο προσκήνιο τα πάθη του παρελθόντος.

Η ίδια εικόνα υποβάλλεται και από τη συνολική ανάπτυξη των § 10-17. Ο Λυσίας εφαρμόζει την επιτυχημένη συνταγή του προοιμίου. Εκεί αναφέρθηκε αρχικά στην εὐνοια του Μαντίθεου προς τη δημοκρατία, στη συνέχεια στους κινδύνους και τέλος στον συνολικό βίο του, ο οποίος και

33. Βλ. για το θέμα W. Süß, *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik*, Leipzig - Berlin 1910, σσ. 125 κ.ε.· V. Buchheit, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*, München 1960, σσ. 129 κ.ε.· Hagen, *Ethopoia*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 12 κ.ε.· A. Hellwig, *Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Platon und Aristoteles* [Hypomnemata 38], Göttingen 1973, σσ. 251 κ.ε.· C. Gill, «The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism», *The Classical Quarterly* 34 (1984) 149-166, ιδ. 153 κ.ε.· J. Wisse, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, Freiburg 1989, σσ. 9 κ.ε.· M. H. Wörner, *Das Ethische in der Rhetorik des Aristoteles*, Freiburg 1990, σσ. 48-50, 310 κ.ε.· J. Sprute, «Ethos als Überzeugungsmittel in der aristotelischen Rhetorik», στο: G. Üding (επιμ.), *Rhetorik zwischen der Wissenschaften*, Tübingen 1991, σσ. 281-290· E. Schütrumpf, «The model for the Concept of Ethos in Aristotle's Rhetoric», *Philologus* 137 (1993) 12-17.

34. Στην προβολή ἤθους, όχι πάθους, οφείλεται και ο απότομος επίλογος του λόγου, στον οποίο θα ήταν εντελώς αταίριαστη η έκρηξη πάθους και παρακλήσεων από τη μεριά του Μαντίθεου· πρβ. Frohberger, *Lysias*, ό.π. (σημ. 4), σ. 7· Blass, *Attische Beredsamkeit...*, ό.π. (σημ. 4), σ. 520· Usher, *Greek Oratory*, ό.π. (σημ. 4), σ. 117. Εσφαλμένη είναι η άποψη των Weißberger, *Dokimasiereden*, ό.π. (σημ. 4), σ. 79 σημ. 207· Adams, *Lysias*, ό.π., (σημ. 4), σ. 140, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι ένας διαφορετικός επίλογος θα απαιτούσε επιτηδευμένο ρητορικό ύφος και θα αντιτίθετο στην απλότητα του υπόλοιπου λόγου.

35. Κατά τον Αριστοτέλη (Ρητορ. 1377b 24-31) το ἦθος είναι χρησιμότερο στους συμβουλευτικούς λόγους – ενώ το πάθος στους δικανικούς –, ωστόσο, το ἦθος παίζει και στους δικανικούς έναν καθοριστικό ρόλο. Πρβ. Διον. Αλικαρν., *Λυσίας* 19 (Us.-R.)· Carey, «Rhetorical Means», ό.π. (σημ. 2) 34 κ.ε.· του ίδιου, «Observers of Speeches and Hearers of Action: The Athenian Orators», στο: O. Taplin (επιμ.), *Literature in the Greek and Roman Worlds*, Oxford 2000, σσ. 203-206.

θα έπαιζε τον καθοριστικό ρόλο στην έκβαση της υπόθεσης. Η συσσώρευση δημοκρατικών θέσεων επαναλαμβάνεται και εδώ, με διαφορετική όμως σειρά. Ο συνολικός βίος του Μαντίθεου εκτίθεται στην αρχή, σύντομα και με προσοχή. Κύρια βαρύτητα αποδίδεται, αντίθετα, μέσω της εκτενούς διήγησης στην προσφορά του Μαντίθεου στην πόλη κατά τους πολεμικούς κινδύνους. Όπως και στο προοίμιο, διογκώνονται εκείνα τα στοιχεία που περιθωριοποιούν τους όποιους αρνητικούς συνειρμούς και προσανατολίζουν θετικά την κρίση των βουλευτών³⁶.

Ο ειλικρινής χαρακτήρας του Μαντίθεου αποτυπώνεται έκδηλα στις § 13-17. Ο ομιλητής δεν εκβιάζει την εύνοια των ακροατών, δεν ισχυρίζεται υπερβολικά, άρα ψευδή, πράγματα, τα οποία θα προκαλούσαν αντιπάθεια και περιφρόνηση. Με περισσή απλότητα περιγράφονται οι ενέργειές του κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων· διαγράφεται ο παραδοσιακός χώρος ανάδειξης ενός *άγαθοῦ*³⁷. Όταν ο Μαντίθεος στην § 19 συγκαταλέγει τον εαυτό του στους ευεργέτες της πόλης (πολλά *κάγαθα ὑμᾶς εἰσιν εἰργασμένοι*), παραπέμπει στην ουσία στους πολεμικούς αγώνες, όπου εκτίθεται χωρίς επιτηδευμένο λόγο η προσφορά του στην πατρίδα. Ο Μαντίθεος διακρίνεται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα πατριωτικής συνείδησης: ζητά με δική του πρωτοβουλία να εξαλειφθεί από τους ιππείς και να κινδυνεύσει με το πλήθος (§ 13)³⁸, προσφέρει αυτοβούλως χρήματα (§ 14), τίθεται οικειοθελώς στην πρώτη γραμμή (§ 15). Αν και τα στοιχεία της αριστοκρατικής επιθυμίας για διάκριση και υπεροχή είναι ορατά (π.χ. § 16-17: *προσελθὼν ἐγὼ τὸν ταξίαρχον [...] ἀλλὰ καὶ κινδυνεύειν ἐτόλμων*)³⁹, παριστάνονται με ένα αίσθημα αυτοπεποίθησης, χωρίς να δημιουργούν υποψίες. Κι αυτό γιατί, ενώ η υπερβολική

36. Η άποψη ότι η δομή του *Υπέρ Μαντιθέου* είναι άτεχνη («*kunstlos*» κατά τον Frohberger, *Lysias*, ό.π. [σημ. 4], σ. 7), υποβαθμίζει τη σημασία της βασικής γραμμής που διέπει τον λόγο στο σύνολό του. Τα στοιχεία που προβάλλουν αρετές προσήλωσης προς την πόλη αναπτύσσονται εκτενώς, θέματα αμφίσημα ή προβληματικά δεν αποκρύπτονται, αλλά εκτίθενται σύντομα. Αυτό εξηγεί και τη μικρή ανάπτυξη του τμήματος ανασκευής της κατηγορίας (§ 4-8), συγκριτικά με τον υπόλοιπο λόγο.

37. Βλ. Adkins, *Merit and Responsibility*, ό.π. (σημ. 30), σσ. 31 κ.ε., 156 κ.ε.· N. Loraux, *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la «cité classique»*, Paris 1981, σσ. 99-105· C. W. Müller, «Der schöne Tod des Polisbürgers oder "Ehrenvoll ist es, für das Vaterland zu sterben"», *Gymnasium* 36 (1989) 317-340.

38. Η χρήση του όρου *πλήθος* και όχι *όπλιται* επιδιώκει το ψυχολογικό αποτέλεσμα της σύνδεσης του Μαντίθεου με τους δημοκράτες. Πρβ. Weissenberger, *Die Dokimasiereden*, ό.π. (σημ. 4), σ. 62 σημ. 164. Για τη φιλοπατρία του Μαντίθεου διαφωτιστική είναι η ανάλυση του Κ. Αποστολάκη, *Λυσίου, Υπέρ Μαντιθέου*, ό.π. (σημ. 4), 84 κ.ε.

39. Πρβ. και το προοίμιο § 2: *ἐγὼ γὰρ οὕτω σφόδρα ἐμαυτῷ πιστεύω*. Βλ. Devries, *Ethoroiia*, ό.π. (σημ. 2), σ. 19· Usher, «Individual Characterisation», ό.π. (σημ. 2), 108. Ο Μαντίθεος διακατέχεται από το ομηρικό ιδεώδες του *αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπέροχον ἔμμεναι ἄλλων* (Λ 784).

αυτοπεποίθηση μπορεί να οδηγήσει στην αλαζονεία και ύβρη, στοιχεία επικίνδυνα για ένα δημοκρατικό σύνολο, η θετική εντύπωση των ισχυρισμών του Μαντίθεου εκπορεύεται από τη συστηματική ταύτιση των όποιων φιλοδοξιών με το κοινό καλό. Ο Μαντίθεος δεν λέει, εν τέλει, τίποτε άλλο από το ότι, όποια κι αν ήταν η καταγωγή του ή οι πεποιθήσεις του, όλες του οι ενέργειες λειτούργησαν υπέρ της πατρίδας.

IV

Ας προσεγγίσουμε το τελευταίο τμήμα του λόγου (§ 18-21), το οποίο συμπυκνώνει τα προηγούμενα. Ο Μαντίθεος προβάλλει ως ένας φιλόδοξος αλλά προσηλωμένος στην πόλη νέος. Η πρώτη ιδιότητα, της φιλοδοξίας, η οποία υπό διαφορετικές συνθήκες μπορεί να καταστεί άκρως επικίνδυνη, ενσαρκώνεται από τον Μαντίθεο στο πλαίσιο δημοκρατικής συμπεριφοράς (§ 18):

τῶν τοίνυν ἄλλων στρατειῶν καὶ φρουρῶν οὐδεμιᾶς ἀπελείφθην πώποτε, ἀλλὰ πάντα τὸν χρόνον διατετέλεκα μετὰ τῶν πρώτων μὲν τὰς ἐξόδους ποιούμενος, μετὰ τῶν τελευταίων δὲ ἀναχωρῶν. καίτοι χρῆ τοὺς φιλοτίμως καὶ κοσμίως πολιτευομένους ἐκ τῶν τοιούτων σκοπεῖν, ἀλλ' οὐκ εἶ τις κομᾶ, διὰ τοῦτο μισεῖν· τὰ μὲν γὰρ τοιαῦτα ἐπιτηδεύματα οὔτε τοὺς ιδιώτας οὔτε τὸ κοινὸν τῆς πόλεως βλάπτει, ἐκ δὲ τῶν κινδυνεύειν ἐθελόντων πρὸς τοὺς πολεμίους ἅπαντες ὑμεῖς ὠφελείσθε.

Η μακριά κόμη και η ιδιόρρυθμη εξωτερική εμφάνιση του Μαντίθεου, στοιχεία ύποπτα για τους δημοκράτες συμπολίτες του, αντιδιαστέλλονται προς την κοινωνική του προσφορά, η οποία οριοθετείται μεν στο πλαίσιο των πολεμικών επιχειρήσεων, σκιαγραφείται, ωστόσο, όχι ως μεμονωμένο περιστατικό, αλλά ως ένδειξη καλοκαγαθίας, διαρκούς προσφοράς του Μαντίθεου στην πόλη (πάντα τὸν χρόνον διατετέλεκα).

Η προσέγγιση του Μαντίθεου είναι σκοπίμως αφαιρετική και τα συγκριτικά μέρη ανισομερή. Η αρνητική γνώμη των συμπολιτών του πηγάζει από την υποψία του τι κρύβεται πίσω από αυτή την εμφάνιση, τα πιθανά φιλοολιγαρχικά αισθήματα, όχι από την εμφάνιση αυτή καθαυτή⁴⁰. Η σύγκριση, ωστόσο, είναι από ψυχολογική άποψη ιδιαίτερα επιτυχημένη και λειτουργεί συντριπτικά υπέρ του Μαντίθεου.

Ο Λυσίας εφαρμόζει εκ νέου την τεχνική της μετατόπισης του κέντρου βάρους, αυτή τη φορά στη χρήση των εννοιών: *φιλοτίμως καὶ κοσμίως*. Η *φιλοτιμία*⁴¹ εμφανίζεται σπάνια πριν από τα τέλη του 5ου, πολύ συχνά

40. Πρβ. Usher, *Greek Oratory*, ό.π. (σημ. 4), σ. 94.

41. Για τη φιλοτιμία βλ. ενδεικτικά J. de Romilly, «Les Phéniciennes d'Euripide ou l'actualité dans la tragédie grecque», *Revue de Philologie* 39 (1965) 28-47, ιδ. 35-41· K. J. Dover,

ὁμως τον 4ο αι. π.Χ. Η ἔννοια καταδεικνύει πρωτίστως το κίνητρο για διάκριση, υπεροχή, δόξα. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τον ορισμό της φιλοτιμίας στα Ἠθικά Νικομάχεια του Ἀριστοτέλη (1107b 27 κ.ε.), ο φιλόσοφος αντιμετωπίζει δυσκολία στην ἔνταξη της φιλοτιμίας ως αρετῆς στη θεωρία της μεσότητος, καθὼς η λέξη στην καθημερινή γλώσσα ἄλλοτε ἔχει θετική και ἄλλοτε αρνητική σημασία. Ἀπαντᾷ για πρώτη φορά στον Πίνδαρο σε πολιτικό πλαίσιο και με αρνητική σημασία: η υπερβολική φιλοτιμία οδηγεί τις πόλεις σε οδύνη (ἄγαν φιλοτιμίαν μνώμενοι ἐν πόλεσιν ἄνδρες· / ἰστᾶσιν ἄλγος ἐμφανές, Ἀπ. 210 Maehler). Στον Ευριπίδη η Φιλοτιμία χαρακτηρίζεται ως κακίστη δαιμόνων (Φοίν. 531). Ο Θουκυδίδης ἀποδίδει στην πλεονεξία και τη φιλοδοξία την ἐμφύλια διαμάχη στην Κέρκυρα (διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν, 3,82,8) και στις προσωπικές φιλοδοξίες την κακή πολιτική των διαδόχων του Περικλή στην Αθήνα (κατὰ τὰς ἰδίας φιλοτιμίας καὶ ἴδια κέρδη, 2,65,7). Ἀντίθετα, θετικά ἐπισημαίνεται στον Θουκυδίδα ὅτι το φιλότιμον ἀγήρων μόνον (2,44,4), ἐνὼ και ο Ξενοφὼν διατείνεται ὅτι η φιλοτιμία διακρίνει τους ἀνθρώπους ἀπὸ τα ζῶα, και κυρίως τους ἀνδρες (ἢ δὲ φιλοτιμία οὔτ' ἐν τοῖς ἀλόγοις ζῴοις ἐμφύεται οὔτ' ἐν ἅπασιν ἀνθρώποις, Ἰέρων 7,3).

Η αρνητική σημασία της φιλοτιμίας, κυρίως στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., σχετίζεται με την ἀνοδο των προσωπικών φιλοδοξιών εις βάρος της πόλης, ὅπως περιγράφονται ἤδη στον Θουκυδίδα. Η ἰδεολογική προσέγγιση της ἔννοιας με ἄλλες ἠθικές αρετές που τονίζουν το συνεργατικό και ὄχι ανταγωνιστικό στοιχείο⁴², ὅπως διαπιστώνεται στα κείμενα (πρβ. Ἰσοκρ. Φίλιππος 110: καὶ τῇ φρονήσει καὶ τῇ φιλοτιμίᾳ καὶ τῇ δικαιοσύνῃ) ἀλλὰ και στις τιμητικές ἐπιγραφές ἀπὸ τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.⁴³, υποβάλλεται ἀπὸ την ἐπιθυμία της πόλης να ἐπιβραβεύσει μια φιλοτιμία

Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle, Oxford 1974, σσ. 229-234· D. Whitehead, «Competitive Outlay and Community Profit: φιλοτιμία in Democratic Athens», *Classica et Mediaevalia* 34 (1983) 55-74· D. M. MacDowell, *Demosthenes: Against Meidias (Oration 21)*, Oxford 1990, σσ. 378-379· F. Frazier, «A propos de la "philotimia" dans les "vies". Quelques jalons dans l'histoire d'une notion», *Revue de Philologie* 62 (1988) 109-127, ἰδ. 110-118· Alexiou, *Ruhm und Ehre*, ὁ.π. (σημ. 14), σσ. 47-49.

42. Για τους ὀρους «ανταγωνιστικές» (competitive) και «συνεργατικές» (cooperative) αρετές και την ἐξέλιξή τους ἀπὸ τον ἀρχαῖο στον κλασικό κόσμο, βλ. τη βασική ἐργασία του Adkins, *Merit and Responsibility...*, ὁ.π. (σημ. 30). Πρέπει, ἐντούτοις, να ἐπισημανθεῖ ὅτι τέτοιες σχηματικές διακρίσεις, ὅσο βοηθητικές και ἀν εἶναι, δεν προσδιορίζουν συνολικά μια κοινωνία, ἀλλὰ ἐνυπάρχουν σε κάθε ἐποχή σε μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κλίμακα. Για την κριτική που ἀσκήθηκε στον Adkins βλ. J. L. Greed, «Moral Values in the Age of Thucydides», *The Classical Quarterly* 67 (1973) 213-231 και τη συνοπτική ἐκθεση του C. Gill, *Greek Thought*, Oxford 1995, σσ. 20-27 με περαιτέρω βιβλιογραφία.

43. βλ. Whitehead, «Competitive Outlay», ὁ.π. (σημ. 41), 60 κ.ε., ἰδ. 68· του ἰδίου, «Cardinal Virtues: The Language of Public Approbation in Democratic Athens», *Classica et Mediaevalia* 44 (1993) 37-75, ἰδ. 65 κ.ε.

που δεν περιορίζεται στο ατομικό συμφέρον αλλά συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνική προσφορά.

Αυτή την προσέγγιση επιχειρεί εδώ και ο Μαντίθεος. Συνδέει το φιλοτιμίως με το κοσμίως που αντιστοιχεί στο μετρίως βεβιωκώς του προοιμίου και στην έπιείκεια της § 11. Σε αντίθεση με την χωρίς όρια φιλοδοξία προστίθεται η έννοια του μέτρου και της σύνεσης. Υποδηλώνεται, λοιπόν, ότι η φιλοδοξία του Μαντίθεου δεν αποσκοπούσε σε προσωπικό όφελος αλλά ήταν συνδεδεμένη με το κοινό καλό.

Ότι ο Μαντίθεος στην πραγματικότητα δεν ήταν καθόλου απράγμων, όπως αφήνει να εννοηθεί στις § 10-12, πιστοποιείται από τους τελευταίους ισχυρισμούς του στις § 20-21. Ανήκε στους αριστοκράτες εκείνους που, τουλάχιστον πιο νέος, και υπερήφανος και αρκετά φιλόδοξος ήταν. Ο ίδιος ομολογεί ότι ξεπέρασε τα όρια σε νεότερη ηλικία (φιλοτιμότερον τοῦ δέοντος, § 20), στάση την οποία, όμως, αποδίδει στην πολιτική παράδοση της οικογενείας του αλλά και στην επιθυμία του για πολιτική δράση. Η συνεπής προσέγγιση του ἥθους του Μαντίθεου στο σύνολο του λόγου δικαιολογεί την τελευταία του επίκληση· το απόσπασμα διακρίνεται από άκρα λειτουργικότητα: ο Μαντίθεος ομολογεί τα σφάλματά του, παρουσιάζει τον εαυτό του ειλικρινή και αξιοπρεπή και ταυτίζεται με εκείνη τη δράση που επιμελώς απέφυγε να αναφέρει στο υπόλοιπο του λόγου, την επιθυμία ενός πολίτη για τη συμμετοχή στα κοινά (πράττειν καὶ λέγειν ὑπὲρ τῆς πόλεως, § 21). Αξιοποιείται και εδώ η βασική γραμμική πλεύση του ομιλητή στο σύνολο του λόγου, η προσπάθεια να συνδέσει συστηματικά τις ενέργειές του, ακόμη και τα σφάλματά του, με δημοκρατικά φρονήματα.

V

Συμπερασματικά: Από την ερμηνεία του Υπὲρ Μαντιθέου λόγου διαπιστώθηκαν οι βασικές τεχνικές, τις οποίες ο Λυσίας χρησιμοποίησε στη σκιαγράφιση του ἥθους του ομιλητή του. Η επιδίωξή του ήταν να οδηγήσει τους ακροατές στο συμπέρασμα ότι έχουν απέναντί τους έναν πολίτη αξιοπρεπή και συνεπή, με επίγνωση των σφαλμάτων του αλλά και με γνήσια πατριωτικά αισθήματα. Χωρίς ο Λυσίας να αλλοιώνει τα βασικά δεδομένα του χαρακτήρα του ομιλητή του και χωρίς να υποβαθμίζει την αριστοκρατική επιθυμία του Μαντίθεου για διάκριση και υπεροχή, μετατοπίζει το κέντρο βάρους σε έναν απολύτως θεμιτό χώρο: στην προσφορά του πολίτη στην πόλη. Πράξεις, χαρακτηρισμοί, ιδιότητες του Μαντίθεου εκτίθενται με προσοχή και χωρίς ακρότητες. Προσήλωση στο ἥθος και αποφυγή πρόκλησης πάθους, εντυπωσιασμός των βουλευτών,

συσσώρευση ενδείξεων για δημοκρατικά φρονήματα, συγκεκριμένη διάταξη των επιχειρημάτων, μετατόπιση του κέντρου βάρους και επιλεκτική χρήση εννοιών είναι οι βασικές τεχνικές της ἠθοποιίας, με τις οποίες προβάλλεται μια ιδιαίτερη σχέση αλληλεξάρτησης ανάμεσα στον Μαντίθεο και το καλό της πόλης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ